

TÜTÜN

Yeni kıtanın 1492'de keşfiyle birlikte anavatanı Amerika'dan Avrupa'ya getirilen tütün XVI. yüzyılda dünyaya yayılarak Akdeniz üzerinden Osmanlı topraklarına girdi. İlk yıllarda **tabaka/tabaga**, sonraki dönemlerde resmî dilde **duhân**, halk arasında **tütün** diye adlandırıldı. Osmanlı topraklarına getiriliş tarihini Hezârfen Hüseyin Efendi 1598, Peçuyulu İbrâhim 1600, Kâtib Çelebi 1601, Naîmâ 1606 olarak kaydeder. Mısırlı âlim İbrâhim el-Lekâni ise tütünün XVII. yüzyılın sonlarında ortaya çıktığını ve Anadolu'ya "Cil" adlı bir İngiliz tarafından getirildiğini belirtir. Halbuki söz konusu tarihler tütünün ilk ithal tarihi değil özellikle İstanbul'a yoğun biçimde getirilmeye başlandığı yılları gösterir. İlk getiriliş tarihi ise en geç 1570'ler olmalıdır.

Yabancı tüccarlar tarafından her hastalığa çare diye tanıtılan tütünün tüketiminin hızla yayılışı imparatorlukta dinî tartışmalara ve siyasal tepkilere yol açtı. Dinî tartışmalarda tütünün haram, mekruh veya mubah olup olmadığı, yasaklanıp yasaklanmayacağı konusu gündeme geldi. Siyasî tepki ise diğer devletlerde olduğu gibi üretim, ticaret ve tüketim meselelerinde yoğunlaşmıştı. 1609'da tütünün yasaklandığına dair ilk fermanda bir iki yıldan beri İngiltere'den "tabaga" adında bir yaprağın getirildiği, halk arasında içiminin giderek yaygınlaştığı, köy ve kasabalarda bu yaprağın ekilip pazarlarda satıldığı, insanların bu yaprağı içmekle meşgul oldukları ve işlerinden geri kaldıkları, hastalıkların ortaya çıktığı, ölümlerin arttığı, bu sebeple ülkede ekiminin, ticaretinin ve içiminin yasaklandığı, emre uymayanların şiddetle cezalandırılacağı bildiriliyordu. Bu yasaklama fermanını 1610, 1614, 1618 yıllarında yenileri takip etti. 1619'daki fermanda yasaklanmaya dair fetva da alındığı belirtiliyordu. Yasaklamanın temel sebeplerinden biri de bu yeni maddenin geleneksel üretim faaliyetini bozmasıydı. Ayrıca korumacı anlayışlar öne çıktı. Yasaklar IV. Murad döneminde da-

ha da sıkı hale geldi. 1633'te İstanbul'da büyük tahribata yol açan yangının sebebi tütün olarak gösterilince kontroller arttı. 1640'ta IV. Murad'ın ölümünün ardından yasağın etkisi azaldı. Tütün içtiği bahanesiyle Halep kadılığından azledilip Kıbrıs'a sürülen Bahâî Mehmed Efendi'nin şeyhülislâm olduktan (1649) sonra tütünün mubahlığına dair fetva vermesiyle yasaklama gevşedi; fakat kaldırılması konusunda ferman da yayımlanmadı. Devletin 1688'de tütünün resmen vergilendirmeye tâbi tutması onu kabullendiği anlamına geliyordu.

Giderek artan tütün kullanımı ve talep geleneksel Osmanlı çiftçisini daha kârlı olan bu bitkinin üretimine yönlendirdi. XVI. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Aydın, Saruhan (Manisa), Biga, Bursa, Edirne, Filibe, Sofya, Belgrad, Halep ve Şam bölgelerinde tütün üretiliyordu. 1609-1649 yıllarında yasağa rağmen Karaman, Çankırı, Adana, Payas ve Antakya ile Menteşe ve Makedonya bölgeleri tütün üretimi yapılan yerler arasına katıldı. Yasak sebebiyle tütün üretimi daha ziyade kontrolün olmadığı kasaba ve köylerdeki bağ, bahçe, hat-ta dağlık tepelik alanlarda yapılıyordu. 1649'da çıkan fetva ile yasak denetiminin azalması tütün tarımının kasaba ve köylerden kaza ve şehirlere doğru yayılımını sağladı. İlk ticarî amaçlı tütün tarımı 1583'te Milas'ta başladı. Tütün ekim alanlarını tesbit eden 1691 tarihli tahrir göre imparatorlukta toplam kırk bir kazanın 819 köyünde 10.273 çiftçi, 10.177 dönüm alanda tütün ekmekteydi. Kazaların % 66'sı Rumeli, % 34'ü Asya topraklarında olup köylerin % 80'i Rumeli, % 20'si Asya bölgesinde idi. XVIII. yüzyıl başında tütün ekilen kazaların sayısı imparatorlukta toplam kazaların % 10'u oranındaki 180'e, 1700-1750 arasında 200'e, 1750-1800 arasında 300'e, 1800-1850 yılları arasında 367'ye ulaştı. Böylece tütün ekili toprak miktarı 50.000 dönüme çıktı. XIX. yüzyılın son çeyreğinde ise yaklaşık 1 milyon dönüme yükseldi.

Her iklime uyum sağlama özelliği olan tütün yetiştirildiği bölge ve yerlerin adını

aldı, zamanla kalitesine göre sınıflandırıldı. XVII. yüzyılın sonlarında imparatorlukta yetişen altı farklı tütün cinsi bulunmaktaydı. Bunlar Makedonya bölgesinin Yenice ve Vardar Yenicesi, Filibe ovasının Kırcaali, Ege bölgesinin Milas, Halep ve Şam bölgesinin "imadiye" ve "cebeliye" adlı tütünlüydü. Yenice ile Vardar Yenicesi en kaliteliydi. Vergilendirmede hepsi kendi içinde kalitesine göre âlâ, evsat ve ednâ olarak üç sınıfa ayrılmıştı. XVIII. yüzyıl boyunca tarımdaki gelişme ve profesyonelleşme ile birlikte tütün cinsleri çoğaldı; XIX. yüzyılın ortalarında birinci sınıf tütünlük taşılık, aynalı ve halifeler idi. Bunlara göbek veya beyaz bez bohçaya sarıldıkları için "beyaz bohça" denirdi. Ayrıca XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren İran'dan ithal edilen nargile tütünü tömbeki de bu sınıf içindedir. İkinci sınıf tütünlük ortaköyler, karşyaka, kurudere, karacakoyun adıyla bilinip yapıldıkları denk bezinden dolayı "kenevir bohça" diye adlandırılırdı. Üçüncü sınıf tütünlük dizi, basma, pürsüçan, demirlibasma, parçalık olup "dağ" tabir olunurdu. Dördüncü sınıf tütünlük Kırcaali, kızıldeli, meştanıye, kamarlı, dombasar ve şâgur idi.

Tütün ticareti Avrupalı tüccarların getirdiklerini pazarlayan araçlarla başladı. Tarımın başlamasıyla profesyonel bir tüccar grubu meydana geldi. 1649'dan sonraki süreçte tüketim ve tarımının yayılmasına paralel olarak tüccar sayısı arttı. XVIII. yüzyıl başına gelindiğinde çoğunluğu müslüman olan, hem bölgesel hem de bölgeler ve şehirler arası tütün ticaretiyle uğraşan bir tüccar grubu vardı. Dirlik sahipleriyle vakıf toprak idarecileri daha çok bölgesel ticarete rol oynadılar. XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren Ege, Tuna sahilleri ve merkezden uzak bölgelerdeki âyanlar tütün ticaretinde etkin hale gelirken yerli gayri müslim tütün tüccarının sayısı da artmaya başladı. Fakat hiçbir vakit sayıca çoğunluğu oluşturmadı. İstanbul Tütün Gümrüğü verilerine göre 1697'de İstanbul'a tütün getiren tüccar sayısı 172 olup bunların % 94'ü müslüman, % 6'sı gayri müslim; 1817'de tüccar sayısı 954 olup % 57'si müslüman, % 43'ü gayri müs-

TÜTÜN

İmdi. Selânik'te 1697'de 57 tüccarın % 95'i müslümanlardan, % 5'i gayri müslimlerden meydana geliyordu. 1773'te Selânik'te 235 tütün tüccarından % 80'i müslüman, % 20'si gayri müslimdi. Tütün ticaretinde yabancılar da faaliyet göstermekteydi. Bunlar daha çok Avrupa'ya tütün ihraç ediyordu. XVII. yüzyılın sonlarında Fransız ve Venedikli tüccarlar özellikle Selânik'te toplanmışlardı ve Makedonya bölgesinde üretilen tütünleri Avrupa'ya satıyorlardı. XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren yabancı tüccar arasına Basra ve Bağdat bölgesinden tömbeki getiren İranlı tüccarlar katıldı. 1793'ten itibaren Avusturyalı tüccarlarla Rus tüccarları Karadeniz'de, İngiliz tüccarları Bağdat-Halep-Şam güzergâhında tömbeki ticaretine giriştiler, ayrıca Amerikan tütününü Mısır'a ithal etmeye başladılar.

İmparatorlukta üretilen tütünün büyük bir kısmı içeride tüketilmekle birlikte önemli ölçüde Avrupa'ya da ihraç edilmekteydi ve Selânik en büyük ihraç gümrüğü idi. Lazkiye, Ortadoğu ve İran tömbekisini Akdeniz'e, İnoz ise (Enez) Filibe tütünlerini Mısır'a gönderen önemli merkezlerdi. Bunlara XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Kavala ile İzmir, XIX. yüzyılda Samsun ve Adriyatik'teki Draç katıldı. XVII. yüzyıl sonlarında Fransa ile Venedik tütün ihracatının yapıldığı iki ülke iken XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Avusturya ve Rusya da bu ülkeler arasına girdi. 1689'da Selânik'ten Avrupa'ya yapılan üç aylık tütün ihracatı 92.477 okka idi. Bu miktar 1722'de 717.728 okkaya, 1736'da 1.143.100 okkaya yükseldi. 1756-1764 yıllarında 2 milyon okkaya çıktı. 1764'ten yüzyılın sonuna kadar tütün ihracatı 1,5 milyon okka düzeyinde seyretti. Bu miktar Mısır'a gönderilenlerle birlikte 2,5-3 milyon okka arasındaydı. XIX. yüzyılın ilk yarısında ihracat, Fransız İhtilâli'nin ardından Avrupa'daki siyasi gelişmelerle XVIII. yüzyılın sonlarında Avrupa tütün üretimindeki artış yanında Amerikan tütününü gibi dış, Mora ayaklanması ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyanı gibi iç sebeplere bağlı olarak düşüş gösterdi. İhracat 1810'da 406.000, 1811'de 23.000, 1816'da 75.000, 1817'de 226.000, 1818'de 35.000, 1819'da 80.000 ve 1820'de 339.000 okka oldu. Mora İsyanı yüzünden 1821'de 26.000 okkaya geriledi ve 1840 yılına kadar bu seviyede kaldı. 1838 Ticaret Antlaşması sonrasında tütün ihracatından alınan ek vergilerin kaldırılmasıyla ihracat artmaya başladı. 1861'de vergi alınmaması yanında Amerika iç savaşı yüzünden ihracatına patlama oldu. 1878

yılına gelindiğinde Mısır'a yollananlar dahil olmak üzere bu miktar 10 milyon okkaya çıktı ve imparatorluğun sonuna kadar 7-10 milyon okka seviyesinde seyretti. Başlangıçta Avrupa'dan kıyılmış olarak getirilen tütün kişiler ve esnaf tarafından perakende satılırken zamanla yerli ham tütünü kıyıp satan bir esnaf grubu ortaya çıktı. XVII. yüzyılın sonunda bunların tamamına yakını müslümandı. 1696'da İstanbul'da 366 tütüncü esnafı olup Suriçi, Galata, Tophane, Eyüp ve Üsküdar'da faaliyet gösteriyordu. Bunlar 1726'da lonca teşkilâtlarını kurdular. 1782'de sayıları 1709'a ulaştı ve tütüncü esnafı loncasının isteğiyle gedik uygulaması başlatıldı. Buna rağmen 1831'de sayıları 1744'e ulaştı. Gedik sahibi olanlar dışında kefilsiz kıyıcı denilen ve izinsiz şekilde sokak aralarında terbiyeli tütün diye adlandırılan, içine toprak ve yaprak karıştırılmış hileli tütün satan kişiler ortaya çıktı. XVII. yüzyılda tütüncü esnafının % 99'u müslüman, % 1'i yahudi iken XIX. yüzyılın ortalarında % 65'i müslüman, % 30'u hıristiyan ve % 5'i yahudilerden oluşuyordu.

Tütün sektöründeki diğer esnaf grubu lülecilerdi. Önceleri Avrupa'dan getirilen lüleleri örnek alıp testici, çanakçı, çömlekçi, kandilci esnafı lüle imal etmeye başladı. Tütün tüketiminin yayılmasına paralel olarak lüleci esnafı doğdu; XVIII. yüzyılın ilk yarısında Suriçi, Galata, Eyüp ve Üsküdar'da lüleciler vardı. XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde loncalarını kurdular. Tophane'de kiler kalıp lüle, Kasımpaşa'da kiler harç lüle veya mıkraş lüle, diğer kazadakiler çark lülesi denilen lüleler Vize, Davutpaşa, Fener ve Beyoğlu'nda bulunan topraktan imal edilirdi. 1860'larda sigara kağıdının kullanılması, 1887'de Beykoz'daki Hamidiye Kağıt Fabrikası'nda yerli tütün kağıdı imaliyle yaygınlaşan sigara tüketimi kısa sürede lüleci esnafının ortadan kalkmasına yol açtı. Tütün sektöründeki önemli bir diğer esnaf grubu çubukçulardı. XVII. yüzyılın ikinci yarısında yoğun biçimde Galata ve Tophane'de faaliyet göstermeye başlamışlardı. 1723'te lonca kurdular. Tamamı müslüman olan çubukçu esnafı sigaranın ortaya çıkmasının ardından lüleciler gibi ortadan kalkmamış, varlığını ağızlıkçı olarak devam ettirmiştir.

1683'te İkinci Viyana bozgununun ardından devam eden savaşlar yüzünden maliyeye ek kaynak sağlamak için ilk defa Ağustos 1688'de devletçe "duhan resmi" adıyla tütün gümrük vergisi kondu. Vergi İsakça'dan Çanakale'ye kadar Ru-

meli ile Hudâvendigâr bölgelerini kapsıyordu. Bu sınırlar, tütün gümrük vergisinin Nisan 1689'da alkollü içki vergisiyle birlikte "hamr ü arak ve resm-i duhân" adıyla mukâtaa haline getirilmesinden sonra da değişmedi. Temmuz 1691'de bağımsız bir mukâtaa oldu ve alanı Akdeniz iskeleleri, bazı adalarla Tuna boyunu kapsayacak şekilde genişletildi. 1697'de tütün gümrükleri yetmiş dördü Rumeli, yirmi dördü Anadolu ve Ortadoğu bölgelerinde olmak üzere yaygınlaştırıldı. Tütün tarımı ve ticaretinin XVIII ve XIX. yüzyıllarda genişlemesiyle sayıları artan bu gümrükler 1860'tan sonra Rüşûmat Emaneti gümrüklerine dahil edildi. Tütün gümrük ve dönüm mukâtaaları başlangıçta İstanbul Gümrük Eminliği'ne bağlanıp kayıtları Maden Mukâtaası tarafından tutuluyordu. 1759 yılına kadar mâlikâne sistemiyle idare edildi ve kayıtları yine Maden Mukâtaası tarafından tutuldu. 1759'da "Mukâtaa-i gümrük-i duhân-ı İstanbul ve tevâbii" adıyla Darphâne-i Âmire'ye intikal etti. 1775'te esham uygulamasına geçilmesiyle, 1776'da Şam valileri idaresindeki Arabistan tütün gümrükleriyle tütün tarımından alınan vergileri içeren duhan dönüm mukâtaaları bir çatı altında birleştirilerek "yed-i vâhid" sisteminde yine Darphâne-i Âmire tarafından tek elden yönetilmeye başlandı. İdare Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından Ocak 1827'de Mukâtaat Hazinesi'ne devredildi. 1838'de Maliye Nâzırlığı'na, 1839'da Mukâtaat Hazinesi Defterdarlığı'na, Ocak 1840'ta tekrar Maliye Nâzırlığı'na, Mayıs 1840'ta Hazine-i Celile-i Mâliye Nezâreti'ne, 1861'de Rüşûmat Emaneti'ne bağlandı. Ocak 1880'de Rüşûm-ı Sitte, 1883'ten itibaren Reji İdaresi altına girdi.

Tarım ve ticaretinden olmak üzere tütünle ilgili iki temel vergi alınırdı. Tarımından alınanların ilki % 10 oranında aynı veya nakdî şekilde timar sahibine ödenen öşür vergisiydi. 1691-1697 yılları arasında ihtiyat amacıyla tütün ekim ve yayılımını önlemek için "nisf-ı dönüm-i duhân" adıyla yeni bir vergi kondu. Buna göre çiftçi ürettiği tütünün yarısını nakdî olarak devlete veriyordu. Devlete ödenen miktar için % 10 öşür timar sahibine aitti. Nisf vergi çiftçi ve tüccarın tepkisi ve kaçakçılığın artması sebebiyle 1697'de kaldırıldı. Öşür vergisi bundan sonra dönüm başına 300 akçe, 1820 sonlarına doğru 4 kuruş nakden tahsil ediliyordu. Tanzimat'ın ardından tütünün rayiç fiyatı üzerinden % 10 öşür alınmaya başlandı. Tütün çiftçisinin

den tahsil edilen diğer bir vergi, 1697'de nisf verginin kaldırılmasından sonra konulan "resm-i dönüm-i duhân" adlı yıllık maktû vergidir. Tütün çiftçisi, öşüre ilâveten dönüm başına yıllık 336 akçelik bu maktû vergiyi Tanzimat'a kadar vermeye devam etti. 1838 Ticaret Antlaşması'na göre ihraç edilen tütünlere % 12 oranında vergilendirmesiyle hazine gelir kaybına uğramıştı. Açığı kapatmak amacıyla Mart 1844'te tütün çiftçisine "ruhsat-ı zer'iyye" adıyla kıyye başına 90 akçelik yeni bir vergi kondu. Öşür yanında konulan bu vergi hem çiftçi hem de yabancı devletlerin tepkisiyle kaldırıldı. 1850'de Avrupalı devletlerle yenilenen ticaret antlaşmalarıyla belirlenen tütün fiyatlarından % 16 indirim yapıldıktan sonra % 12 gümrük vergisinin alınmasına başlanması hazine kaybını daha da arttırdığı için ruhsat-ı zer'iyye resmi Temmuz 1851'de tekrar uygulamaya konulduysa da Avrupalı devletlerin baskısıyla Nisan 1852'de kaldırıldı. Gelir kaybını telâfi etmede ısrarlı olan devlet, "humus öşür" adıyla öşür vergisini % 100 zamlandırarak oranını % 20'ye çıkardı. Ancak yine Avrupalı devletlerin baskıları sonucunda bu uygulama da kaldırıldı ve imparatorluğun sonuna kadar devam edecek olan % 10 oranındaki öşüre tekrar dönüldü.

Tütünün iç ticaretiyle ihraç ve ithal edilenler de vergiye tâbi idi. İç ticarete 1688'de gümrükler oluşturuluncaya kadar resmî bir vergi ve tarife yoktu, fakat gümrük vergisi alındığına dair bilgiler mevcuttur. İlk resmî vergilendirmeye 9 Ağustos 1688'de karar verildi. Tütün sektörünün XVIII. yüzyılın ilk yarısında gelişmesiyle hazine için önemli bir kaynak olduğunu anlayan devlet yeni bir gümrük tarifesi 1759'da uygulamaya koydu. Yeni tarifede vergi miktarları % 40 ile % 62,5 oranında kıyye başına 24, 15 ve 12 akçeye indirildi. Ardından tarifeler Rusya ile yapılan savaş sebebiyle 1791'de, reformlar sebebiyle 1803, 1813, 1826, 1835, 1840 ve 1844 yıllarında yükseltildi. 1852'de kıyye başına kalitesine göre yapılan klasik vergilendirilmeden vazgeçilerek ihraç edilen tütünlere uygulanan % 16 indirimli fiyat üzerinden % 12 oranında alınacak yeni vergi tarifesi uygulandı. Buna ilâveten 1853'te "ruhsatıye resmi" adıyla tütün kalitesine göre 180, 120 ve 60 akçelik ek vergi kondu. Bu ek verginin tarifesi 1856 ve 1859'da yükseltildi. 1861'de tütün gümrüklerinin Rüşumat Emaneti'ne bağlanması üzerine Haziran 1864'te tütünden alınan iç gümrük vergilerinin tamamı kaldırılarak

yerine "mürûriye resmi" adıyla kalite ve cinsine bakılmaksızın tarifesi kıyye başına 12 kuruş olan yeni bir vergi ihdas edildi. Bu vergi yeni gümrük sisteminde devlet memurları tarafından toplanıyor, devlet dolaysız vergi toplama sistemine geçerek malî tekellilik temelini atmış oluyordu. Aynı tarihte seyyar ve perakende tütün satıcıları da "bey'iyye resmi" adıyla ilk defa vergiye tâbi tutuldu. Bu verginin tarifesi dükkânda satılanlar için yıllık dükkân kirasının % 30'u oranında, seyyar satıcılar için yıllık 100 kuruş idi. 1868'de bu iki verginin tarifeleri yükseltildi. 11 Ocak 1874'te yayımlanan yeni bir nizamname ile üreticiden tüketiciye kadar bütün evreler birbirine bağımlı şekilde devlet kontrolü altına alınıp mürûriye resminin tarifesi kıyye başına 3 kuruş olarak belirlendi, ilk defa iç tüketim sarfiyat resmi adıyla vergiye tâbi tutuldu ve bu amaçla bandrol sistemine geçildi. Böylece Avrupa'da uygulanan tütün üzerindeki devlet tekeli Osmanlılar'da da başlamış oluyordu. Tütün ticaretinde alınan bir vergi de âmediye resmidir. Gümrük oluşturulamayacak kadar küçük çapta tütün ziraatı yapılan Sinop, İnebolu, Bartın, Ereğli, Bafra, Samsun kazaları ile Sivas, Karaman, Maraş eyaletleri ve Rodos, İstanköy adalarında 1702-1864 yılları arasında tahsil edildi. Miktarı kalitesine göre kıyye başına 6,4 ve 2,5 akçe idi.

Tütünün ilk defa vergiye tâbi tutulması Avrupa'dan ithaliyle başlamıştı. Ahidnâmeler gereği fiyatı üzerinden % 3 gümrük vergisi alındı. Yasaklama döneminde de tütün ithali merkeze uzak gümrüklerde devam edip aynı tarife üzerinden tahsil edildi. Yasak sonrası tütün tarımındaki artış sebebiyle 1794 yılına kadar İran tömbekisi dışında yabancı ülkelerin tütünü ithal edilmedi. 1750'lerde Basra bölgesinden, Bağdat-Halep-Şam-Lazkiye hattından Osmanlı topraklarına yayılmaya başlayan tömbekiden girişte anlaşmalar gereği % 4 oranında vergi alınıp alınmadığı konusunda bilgi bulunmamaktadır. Fakat ilk defa 24 Mayıs 1761'de tütünün iç gümrüklerdeki gibi kalitesine göre 24, 15 ve 12 akçe olarak tarifesi kondu. Tömbeki ise iyi kaliteli kabul edilip 24 akçe üzerinden vergilendirildi. Bu tarife 1791'de 30, 1803'te 45, 1813'te 48 akçeye yükseltildi. 1794'ten itibaren ithal edilen Rus, Amerikan ve İtalyan tütünlere yine % 3 oranında vergiye tâbi tutuldu. Bu sebeple 1830'dan itibaren Osmanlı topraklarına tütün getiren İranlı tüccardan tömbekinin fiyatı üzerin-

den % 4 oranında vergi alınmaya başlandı. 1838 Ticaret Antlaşması gereğince ithal edilen tütünlere alınacak % 3 oranındaki vergiye ilâveten % 2 ek bir vergi konarak ardından % 5'e yükseltildi. Bu tarife 1850 Ticaret Antlaşması'yla % 20 indirimli fiyatın % 5'i oranında belirlendi ve 1861 Ticaret Antlaşması'nda ham tütünün Osmanlı topraklarına ithalinin yasaklanmasıyla son buldu. Fakat 4 Mayıs 1862'de tütün hakkında çıkan kararname ile sigara, puro, enfiye vb. mâmul tütün maddelerinin ithali serbest bırakılarak fiyatı üzerinden % 70 oranında gümrük vergisi kondu. 1875'te bu tarife % 75'e yükseltildi. Ayrıca enfiyenin, kıyyesi 25 kuruşa kadar olanından kıyye başına 25 kuruş, bu fiyattan yukarı olanından fiyatının bir misli vergi alınmasına karar verildi. Eflak-Boğdan ve Sırbistan'dan getirilen mâmul tütünlere % 67, enfiyeden ise Avrupalılar'dan alınan verginin % 8'i oranında düşük tarife uygulanıyordu. Mısır'dan gelen tütün % 75 vergiye tâbi tutuluyordu. Aynı tarihlerde Avrupa'dan ithal edilen tütün mâmullerine bandrol uygulaması başlatıldı. İhracat kaleminde ise 1689'da Selânik tütün gümrüğünden yapılan dış satımda % 3 vergi alınıyordu. 24 Mart 1728'de diğer bazı maddeler gibi "resm-i mirî-i duhân" adıyla kıyye başına 6 akçe ek vergi kondu. 1803'te Rumeli kesiminde vergi miktarı 9 akçe oldu; 1826'da 18 akçeye yükseldi. Anadolu-Ortadoğu'da ise 10 akçe idi. 1838 Ticaret Antlaşması'nın ardından 1839'da vergi kaldırıldı. İhraç edilen tütün için % 9 ameliye, % 3 reftiye toplam % 12 vergi yeniden kondu. 1861'de ise ihraç edilen tütünden alınan vergi kaldırıldı.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, D.MMK, nr. 41, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 59, 60, 75, 80, 82, 304, 335, 340, 345; D.MMK.DHN, nr. 1-610; D.MMK.İGE, nr. 73/9; DH. İD, nr. 95-2/20; BA, KK, nr. 71, 4465, 4466, 4467, 4468, 4469, 4517, 5036, 5160, 5176, 5178, 5179, 5200, 5201, 5258, 7457; D. BŞM, nr. 592, 1874, 3623, 3797, 4044, 4854, 7641, 23097, 41868; D.BŞM.MLK, nr. 14105; D.BŞM.SHM, nr. 19541; D.MMK, nr. 2383, 2830, 22714, 22731, 22757; D.MMK.İGE, nr. 23381; ML.VRD.TMT, nr. 1405; ML.MKT.UM, nr. 152/22; ML.VRD.UM, nr. 150/2; Y.PRK.ML, nr. 29/41, s. 7-8; Peçuylu İbrâhim, *Târih*, I, 196-197; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II, 154; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IX, 208-209; Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-beyân fi Kavânîni-âl-i Osmân* (haz. Sevim İlğürel), Ankara 1998, s. 274-275; Nâimâ, *Târih*, İstanbul 1304, II, 195-198; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekaiyât* (nşr. Abdülkadir Özcan), Ankara 1995, s. 298-299, 344-345; *Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye Salnâmesi* (1280, 1294, 1296, 1297, 1301); *Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye'nin İthâlât ve İhrâca-*

TÜTÜN

at İstatistiği, İstanbul 1295-1308; *Düstur*, Birinci tertip, İstanbul 1289, II, 621-682; a.e., Birinci tertip, İstanbul 1293, III, 326-369; Ahmed Cemâleddin, *Tütüncülük*, İstanbul 1340, s. 12-13; Sâlih Zeki, *Türkiye’de Tütün*, İstanbul 1928; E. C. Corti, *Tütün Keyfi: Tütün İçmenin Menşei, Mücadele ve Zaferi* (trc. Cemal Çağlar), İstanbul 1946, s. 46; Reşad Ekrem Koçu, *Osmanlı Tarihinde Yasaklar*, İstanbul 1950, s. 6-10; N. G. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Paris 1956, s. 262; B. C. Akehurst, *Tobacco*, New York 1981; J. Baudry, *Jean Nicot: à l’origine du tabac en France*, Lyon 1988; J. Goodman, *Tobacco in History: The Cultures of Dependence*, London 1993, s. 4-8; *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri: 1909, 1913 ve 1914* (haz. Tefik Güran), Ankara 1997, tür.yer.; *İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Esnaf Tarihi I* (haz. Ahmet Kal’a v.dğr.), İstanbul 1997, s. 335-336; a.e. II, İstanbul 1998, s. 302-304; *İstanbul Esnaf Tarihi Tahlilleri: İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamı* (haz. Ahmet Kal’a), İstanbul 1998, s. 17-68; Fatma Doğruel – A. Suut Doğruel, *Osmanlı’dan Günümüze Tekel*, İstanbul 2000; P. Schmidt, “Yeni Çağ Avrupa’sında Tütün Ticareti ve Tütün Tüketimi” (trc. Aysel Uzuntaş), *Tütün Kitabı* (ed. Emine Gürsoy Naskali), İstanbul 2003, s. 485-494; Rüsuhi Baykara, “Osmanlı Devletinde İlk Tütün İçme Yasası ve İktisadî Sebebi”, *Ehlkeyfîn Kitabı* (haz. Fatih Tıgılı), İstanbul 2004, s. 301-304; Müjgân Üçer, “Folklorumuzda Tütün ve Sivas’ta Tütün Etnografyası”, a.e., s. 319-333; Fehmi Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Tütün: Sosyal, Siyasî ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)* (doktora tezi, 2005), MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü; Çağatay Uluçay, “Tütün ve Kahve Dair”, *Gezici*, sy. 45, Manisa 1941, s. 11-13; E. Birnbaum, “Vice Triumphant: The Spread of Coffee and Tobacco in Turkey”, *Durham University Journal*, XLIX, Durham 1957, s. 21-27; Mübahat S. Kütükoğlu, “Tütün ‘Zer’iyye Resmî ve Dış Tesirlerle Kaldırılması”, *TTK Bildiriler*, VIII (1981), II, 1429-1434; R. Murphey, “Tobacco Cultivation in Northern Syria and Conditions of Its Marketing and Distribution in the Late Eighteenth Century”, *Turcica*, XVII, Paris 1985, s. 205-226.

FEHMI YILMAZ

Tütün Protestosu. 1891-1892’de İran’da yabancı bir şirkete verilen tütün imtiyazına karşı yapılan protesto dinî liderlerin öncülüğünde gerçekleştirilen bir toplumsal hareket niteliği taşır. Protestoya sebep olan olay, Nâsirüddin Şah’ın Avrupa’ya gerçekleştirdiği seyahatlerinin üçüncüsünde İngiltere’de iken 8 Mart 1890’da İngiliz Major Gerald Talbot’e İran’da tütün ekimi, alım ve satımı tekelini içeren elli yıllık bir imtiyaz vermesidir. İmtiyaz, 27 Receb 1307 (20 Mart 1890) tarihinde İmtiyaz-nâme-i Duhâniyyât adlı on beş maddelik bir protokolü her iki tarafın imzalamasıyla gerçekleşmiştir. Antlaşmanın girişinde yer alan, “İran ülkesi sınırlarında üretilen tütün ve tütün mâmullerinin içeride ve dışarıda alım satım ve üretim tekelini, bu imtiyaznâmenin imzalandığı tarihten itibaren

ren elli yıl boyunca Major Gerald Talbot ve ortaklarına aşağıdaki şartlarda verilmiştir” ibaresi imtiyazın kapsamını ortaya koyar. İmtiyazın bu derece kapsamlı oluşundan zarar görecektir olan tüccar iktidar muhaliflerinin desteğiyle bunun kaldırılması yönünde ilk ciddi tepkiyi gösterdi. Özellikle imtiyaz alan şirketin bunun karşılığında İran devletine yıllık 15.000 sterlin gibi çok az miktarda bir ödeme yapması tekel daha tartışılır duruma getirdi ve diğer sebeplerle birlikte imtiyaza karşı güçlü bir cephenin oluşmasına yol açtı. İngiliz şirketinin İran’a ödediği para, İran’dan daha az tütün üreten Osmanlılar’a verdiği meblağa göre çok düşük seviyelerdeydi. Şirket, bu tartışmalara rağmen 1891 yılının baharından itibaren İran’da imtiyaz gereği çalışmalarını başlattı. Tütün imtiyazına ilk tepki bundan doğrudan etkilenen Tahran’daki pazar (Tahran Kapalı Çarşısı) tüccarından geldi ve tütün hareketi çarşı kaynaklı bir tepki şeklinde ortaya çıktı.

Tütün protestosu hareketi ilk defa, Ramazan 1308’de (Mayıs 1891) Fars eyaletinde tütün tüccarlarının önde gelenlerinden Hacı Abbas Urdübâdî’nin tütün tekeline karşı Şiraz çarşısının kapatılmasına ön ayak olmasıyla başladı. Bu esnada Hacı Seyyid Ali Ekber Felâsîrî, Mescid-i Vekîl Camii’nin minberinde genelde hükümet politikalarının ve özede tütün tekelinin aleyhine konuşma yaparak halkı protestoya katılmak için teşvik etti. Ancak hükümet Felâsîrî’yi önce Bûşehr’e, ardından Basra’ya sürdü. Onun sürgüne gönderildiğini öğrenen Şiraz halkı hükümete karşı direnişeye de hükümet kuvvetleri karşısında dağıldı. Tütün protestosu hareketi boyunca Şiraz’da devam eden ulemâ ile tüccar arasındaki iş birliği diğer şehirlere de yayıldı ve dinî liderlerin öncülüğünde sürdürüldü. Hareketi destekleyen dinî önderlerin başında Tebriz’de Hacı Mirza Cevâd, İsfahan’da Âgâ Necefî, Tahran’da Mirza Muhammed Hasan Âştîyânî geliyordu. Irak Sâmerâ’dan Müctehid Mirza Muhammed Hasan Şîrâzî’nin şaha, tekel imtiyazının yol açtığı zararın karşılanmasını ve imtiyazın kaldırılmasını isteyen bir telgraf göndermesi harekete ivme kazandı. Bütün şehirlere yollanan bu telgraf ilk gösterilerin de habercisi oldu. Toplumsal bir protesto ile karşı karşıya kalan Nâsirüddin Şah, Âkâ Ali Âştîyânî’yi hareketin en etkili lideri Mirza Cevâd ile görüşmesi için Tebriz’e gönderdiyse de bir sonuç alınamadı. Bu defa imtiyazın bazı maddelerini değiştirerek protestoları durdurmaya çalıştı ve şirket-

tin İran içinde tütün satışını yasaklayıp sadece yabancı ülkelere satışına izin verdi. Ancak tüccar ve ulemâ bu değişikliği yetersiz görüp protestolarını sürdürdü. Protesto ülke dışındaki İranlı aydın ve gazeteciler tarafından da desteklendi.

Tütün imtiyazını protesto hareketi boyunca en etkili rolü ulemânın fetvaları oynadı; böylece harekete büyük katkı yapan din âlimleri hareketin kontrolünü tamamen ellerinde tuttu. Tütün protestosunda asıl dönüm noktasını, 1891 Kasımında Kerbelâ’daki Şîi müctehidlerinin lideri Mirza Muhammed Hasan eş-Şîrâzî’nin yayımladığı meşhur fetva teşkil etti. Hasan eş-Şîrâzî fetvasında, “Bugün her ne şekilde olursa olsun tütün kullanılması İmam Mehdi el-Muntazar’a karşı savaş yapmakla aynı anlamı taşımaktadır” diyordu. Bu fetva kısa zamanda etkisini gösterdi. Tahran’da ve büyük şehirlerde sigara içimi hızla terk edilmeye başlandı. Tahran Kapalı Çarşısı esnafı dükkânlarını kapatarak eyleme destek verdi. Halk, kendi işlediği geleneksel çubuk ve galyân şeklinde tütün kullanım âdetlerini terketti. Bu arada hükümet, Tahran Meliküttüccarı Hacı Muhammed Hasan’ı dükkânların kapatılmasından sorumlu tutarak Kazvin’e sürgüne gönderdi. Fakat bu önlem de protesto eylemlerini durduramadı. Neticede Nâsirüddin Şah, 1892 yılında İngiliz şirketine antlaşma gereği 500.000 sterlin ödeyip tütün imtiyazını feshetmek zorunda kaldı. Bunun ardından Nâsirüddin Şah, iktidarı için tehlikeli gördüğü her yeniliğe karşı tavır alıp halka yönelik politikalarını sertleştirdi. Aslında tütün protestosunun başlangıçta tütün imtiyazının kaldırılmasından başka bir hedefi yoktu. Bununla beraber protesto eylemleri önemli kazanımları da beraberinde getirdi; bir taraftan şah ve istibdat yönetimine karşı halkın gücünü gösterirken diğer taraftan dinî liderlerin halk kitlesini meydanlara toplama gücünü ortaya koydu.

BİBLİYOGRAFYA :

N. Keddie, *Religion and Rebellion in Iran: The Tobacco Protest of 1891-1892*, London 1966; Hamid Algar, *Religion and State in Iran, 1785-1906: The Role of the Ulama in the Qajar Period*, Berkeley-Los Angeles 1969, s. 207; Yahyâ Devletâbâdî, *Târih-i Mu’âşîrî-yâ Hayât-ı Yahyâ*, Tahran 1362 hş., I, 105-111; Gulâm Rızâ Verehrâm, *Târih-i Siyasî ve Sâzmanhâ-yî İctimâ’î-yî İrân der ‘Aşr-ı Kâcâr*, Tahran 1369 hş., s. 286-300; J. Afary, *The Iranian Constitutional Revolution: 1906-1911*, New York 1996, s. 29-33; Stephen C. Poulson, *Social Movements in Twentieth-Century Iran: Culture, Ideology and Mobilizing Frameworks*, Lanham 2006, s. 85-102; Rıza Kurtuluş, *1906-*